

Geen tijd?

“... de tijd uitkopende, dewijl de dagen boos zijn”
(Efeze 5 : 16 St.V.)

Onze tekst is ontleend aan de brief van Paulus aan de gemeente van Efeze. Een brief, die, zoals wij dit vaker bij de apostel zien, in twee delen uiteenvalt: een deel, waarin de “leer” aan de orde gesteld wordt (de hoofdstukken 1-3), en een deel, waarin de levenswandel van de gelovige centraal staat (de hoofdstukken 4-6).

In onze tekst spoort de apostel de gemeente aan om de tijd “uit te kopen” (Statenvertaling), “zich de gelegenheid ten nutte te maken” (Vertaling NBG), anders gezegd: onze tijd op een *in Gods ogen* verantwoorde wijze te gebruiken. Wie zo handelt, is, aldus de apostel, een *wijs mens* (vers 15).

“Geen tijd”

“Tijd”: een woord, dat zeker voor ons, levend in de 21ste eeuw, veelal negatief gekleurd is: géén tijd.

“Geen tijd”: een adagium, dat het vandaag de dag angstwekkend goed doet. Wij zijn, tot in de hoge ouderdom toe, veelal druk bezet: druk, druk en nog eens druk; “hectisch druk” zelfs, om een veelvuldig gebezigde modeterm te gebruiken. Zó druk zelfs, dat wij, als iemand, die om hulp verlegen zit, een beroep op ons doet, de boot afhouden door te zeggen, dat wij “geen tijd” hebben.

“Geen tijd”, – het is de grote leugen van onze dagen, waarmee wij proberen onszelf een rad voor de ogen te draaien. Want “Ik heb geen tijd” betekent in negen van de tien gevallen: “Ik kies voor iets anders”, – iets, dat gewoonlijk meer rendement oplevert. Want klinkende munt scoort - helaas ook op het kerkelijk erf - veel beter dan het goud van de Schrift, die wij als “heilig” belijden.

De apostel motiveert zijn aansporing om de tijd “uit te kopen” door erop te wijzen, dat de dagen “kwaad” zijn. En in één adem voegt hij hieraan toe: “Weest daarom niet onverstandig, maar tracht te verstaan, wat de wil des Heren is” (vers 17). Maar wat wil God eigenlijk van ons?

Dat is niet in een paar woorden te zeggen.

Je komt nogal eens mensen tegen, die lijken te beschikken over een directe telefoonverbinding, een soort van *hotline*, met de hemel: “U vraagt en wij draaien.” Mensen, die God als het ware in de zak hebben. Maar de Bijbel laat ons zien, dat het zo simpel niet is. Om Gods wil te leren kennen hebben wij het licht van de Heilige Geest nodig. En daar moet om geworsteld worden. Te allen tijde geldt de aansporing tot het gebed: “Laat mij mogen inzien (erkennen), wat U, o God, van mij vraagt.”

Inhoud

Meditatie 113

Dr. J.G. Barnhoorn, Nunspeet

Deugdethiek als tuchtmeester tot Christus 114

Over de pedagogiek van Eduard Böhl (1836-1903)

Dr. Bart Jan Spruyt, Gouda

Luigi Giussani 120

Dr. H. Klink, Hoornaar

Dr. W. Aalders over opvoeding 128

Bij dit nummer

De lezer treft in dit dubbelnummer de lezingen aan die gehouden zijn tijdens de Conferentie van de *Vrienden van dr. H.F. Kohlbrugge*, die plaatsvond op 14 april 2018 in Vianen. Het thema van de conferentie was: *Christelijke pedagogiek – meer dan ooit onmisbaar. Maar weten we wat het is?* Dr. Bart Jan Spruyt hield een referaat over Eduard Böhl, de schoonzoon van Kohlbrugge. Dr. H. Klink sprak over de betekenis van de Italiaanse geestelijke Don Giussani. Op de laatste bladzijde is een fragment opgenomen van een vraaggesprek met dr. W. Aalders, waarin hij behartenswaardige dingen zegt over christelijke opvoeding. Het gesprek had plaats in 2001.

De redactie

Gods tijd

In het Nieuwe Testament worden twee woorden voor "tijd" gebruikt. In de eerste plaats het gebruikelijke woord: de tijd van het horloge; de tijd, die is ingedeeld in seconden, minuten en uren. Door deze tijdsindeling denken wij het bestaan in onze macht te hebben.

Naast het gangbare woord voor "tijd" wordt er echter nog een ander woord gebruikt, – een woord, dat staat voor de *eigenlijke* tijd, Gods tijd; de tijd, waarin God ons aanspreekt. En nu is het onze taak deze tijd te leren herkennen en de leiding Gods in ons leven te leren verstaan. Om met onze tekst te spreken: wij moeten de tijd "uitkopen".

Wanneer wij deze opdracht ernstig nemen, dan realiseren wij ons, dat wij met een reactie in de trant van "geen tijd" uiterst voorzichtig moeten zijn. "Uitkopen" van de tijd houdt in, dat wij, niet zelden hoofdzakelijk gericht op de vervulling van onze eigen behoeften, ons van het beroep, dat door deze of gene op ons gedaan wordt, niet afmaken door hem of haar af te schepen met een verontschuldiging "geen tijd", maar dat wij onszelf tot de orde laten roepen, de orde van de bezinning. God vraagt ons: Weet u dat wel zeker, dat u geen tijd hebt voor hem of haar, die bij u aanklopt om hulp? Ziet u dan achter die mens de Heiland

niet staan? Hoor, hoe Hij zegt: "Ik heb honger geleden en gij hebt Mij niet te eten gegeven. Ik heb dorst geleden en gij hebt Mij niet te drinken gegeven; Ik ben een vreemdeling geweest en gij hebt Mij niet gehuisvest, naakt en gij hebt Mij niet gekleed, ziek en in de gevangenis en gij hebt Mij niet bezocht" (Mattheüs 25 : 42v.).

Wat een verschrikkelijke mogelijkheid, dat dit, wanneer wij tegenover de hemelse Rechter komen te staan, tegen ons gezegd kan worden. Wij dienen de aansporing, ons door de apostel in onze tekst gegeven, dan ook voluit ter harte te nemen door op een verantwoorde wijze met onze tijd om te gaan. Dit houdt in, dat wij ons, in plaats van ons met uitvluchten als "geen tijd" van onze naaste af te maken, ons door de Gekruisigde laten gezeggen en Hem volgen, wáár Hij ook gaat. "God ging zelf in de tijd staan en wil nu ook, dat ik Hem mijn tijd geef", zegt Dietrich Bonhoeffer ergens (*Bonhoeffer-brevier*, blz. 79v.). Alleen wanneer wij onze tijd door God laten doorkruisen, beantwoorden wij aan onze roeping.

J.G. Barnhoorn, Nunspeet

Deugdeethiek als tuchtmeester tot Christus

Over de pedagogiek van Eduard Böhl (1836-1903)

Inleiding

Als ik thuis in mijn studeerkamer zit, en mijn ogen langs de kasten met boeken laat glijden, moet ik haast wel concluderen dat ik na mijn middelbareschooltijd eigenlijk maar weinig heb bijgeleerd. In ieder geval zijn de lijnen daar getrokken, de beslissende belang-

stelling is daar verwekt – grondig en voorgoed. Op de Guido de Brès in Rotterdam, begin jaren tachtig, doceerden Trouwborst en Bregman de Nederlandse taal, en via de door hen aangesleepte readers met primaire teksten ontvingen wij een grondige inwijding in de Nederlandse literatuurgeschiedenis. Mevrouw den Houting gaf Frans, en stelde aan het begin van de vijfde voor om Pascal te gaan lezen en hem met Montaigne te vergelijken. Samen met mevrouw van Dis, met wie wij de schoolkrant in elkaar flansten, bezochten we de jaarlijkse Kohlbruggedag, toen nog in Utrecht, en luisterden wij ademloos naar de lezingen van dr. W. Aalders. Bij Engels verraste Lammers ons met de poëzie van George Herbert. Bij Duits lazten we Luther en Bertolt Brecht, en snerpte de stem van Mutter Courage door het lokaal. Bij godsdienst liet Leertouwer ons kennismaken met de wereld van de oude schrijvers en Kohlbrugge, en met hem kwamen we vrijdagsmiddags bijeen om boeken van Ter Schegget, Graafland en Van Ruler te lezen. De Vries gaf Hebreuws en toverde het klaslokaal om in een kleine kapel. We hadden fantastische docenten geschiedenis. Hage

Colofon

Ecclesia, voorheen 'Kerkblaadje', is een uitgave van de Stichting Vrienden van Dr. H.F. Kohlbrugge en verschijnt zaterdags om de veertien dagen.

Redactie: Drs. M. den Admirant, Drs. L.J. Geluk, Mw G.M. van Ommen-Middelkoop

Eindredactie: Dr. H. Klink

Vaste medewerkers:

Dr. J.G. Barnhoorn, Dr. R. Fernhout, Drs. H.J. Lam en Dr. M. Verduin.

Redactieadres: Dorpsweg 11, 4223 NA Hoornaar, tel. 0183-581321

Internet-adres: www.ecclesianet.nl

ISSN nummer: 2542-7725

Abonnementprijs: € 30,50 per jaar

Adreswijziging en abonnementen: gm.v.ommen@kpnplanet.nl

Administratie: Baron Bentinckstraat 51, 7731 EK Ommen tel. 0529 456729, Postbankrekeningnr. NL72INGB0000 8871 47

Adm. Ecclesia/Kerkblaadje te Ommen of

Bankrekeningnr. NL95RAB00348 9696 19 t.n.v.

St. Vrienden van Kohlbrugge te Ommen

Druk: Langeveld grafische afwerking BV, Zoetermeer

attendeerde ons in de vierde op de Russische literatuur van de negentiende eeuw. Visser, net terug van het zendingsveld in Kenia, liet ons nadenken over Evangelie en cultuur. En Verheij smeedt het examenkatern in een hoek van de klas en behandelde met ons het hele veld van Verlichting, Romantiek en Réveil, en liet ons Groen van Prinsterer lezen: *Ongeloof en revolutie*, van a tot z, en de boeken waarin de mérites van die voorlezingen over de culturele en religieuze gevolgen van de Franse Revolutie werden besproken.

Voor klassieke talen hadden we De Niet. Onverwachts, want in de zomervakantie was de classicus van de school, Van de Pot, overleden. Omdat de neerlandicus De Niet toch al klassieke talen studeerde, nam hij de lessen over. Het moet hem niet altijd meegevallen zijn, maar daar merkten wij niets van. Hij loodste ons door Livius en Tacitus en Seneca, en vooral door Vergilius. Hij liet ons zien wat klassiek was: dat wat altijd gelezen blijft worden omdat het altijd relevant is en blijft. Daarom konden we zomaar een hele les stil staan bij de laatste zin van het tweede boek van de Aeneïs omdat de *condition humaine* daar in enkele woorden adequaat leek te zijn samengevat:

Cessi et sublato montes genitore petivi.

(Ik heb mij afgewend, en met mijn vader op mijn schouders ben ik de bergen ingegaan)

Met je vader op je schouders en je zoontje aan de hand de bergen in: met een traditie en verantwoordelijkheid een toekomst tegemoet waarover de schemer van de onzekerheid hing. En toen *De zomen van het licht* van Ida Gerhardt uitkwam, onderbraken we de lessen om eerst die bundel met elkaar te gaan lezen, ondanks het naderende eindexamen. *First things first*.

Wat gebeurde hier eigenlijk? We werden ingewijd in een traditie die ons vormde en verhief. We lazen bronnen waarin we onszelf spiegelde. We zagen verschillen, tekorten en gemis. En daarom zijn we altijd blijven lezen en studeren. Dat is onderwijs.

Maar het instituut waarbinnen dat onderwijs werd gegeven, was op reformatorische grondslag gefundeerd. De school beleed dus dat wij mensen van nature tot alle kwaad geneigd zijn en onbekwaam tot enig goed. Geloof is een vrucht van de wedergeboorte, en niet van ontwikkeling, opvoeding en onderwijs. Binnen de reformatorische traditie heeft zich hier altijd een dilemma afgetekend. Wat zijn de pedagogische consequenties van het reformatorische mens-

beeld? Is een kind wel opvoedbaar? Als de wedergeboorte niet valt te bemiddelen, wat heeft opvoeding dan nog voor zin?

Over deze en aanverwante vragen is in reformatorische kring veel afgetobd. De stichter van kweekschool de Driestar bijvoorbeeld, Piet Kuijt, zei met zoveel woorden: 'Kinderen moeten wederom geboren worden, en dat is geen vrucht vanuit de mens, en dus ook niet vanuit opvoeding en onderwijs'. Vanuit deze overtuiging volgde als vanzelf een exclusieve oriëntatie op pedagogische bronnen die een Puriteinse plichtsethiek voorstonden.

Deze vragen spelen tot op de dag van vandaag. Prof. Arnold Huijgen (TUA) constateerde enkele jaren geleden dat reformatorische pedagogen en onderwijsgevend enerzijds benadrukken dat wij mensen zondaren zijn die wedergeboren moeten worden, omdat wij anders in Gods rijk niet kunnen komen. Tegelijkertijd redeneren wij als opvoeders vaak 'vanuit de goedheid van de schepping, bijvoorbeeld als het om de visie op de kinderen gaat. Dan wordt geschetst dat wij allemaal unieke schepselen van God zijn, geschapen naar Gods beeld, met onze talenten en kansen. Een verhaal dat verdacht veel kan lijken op het seculiere prestatieverhaal.' Vandaar zijn vraag: 'Hoe kan één en hetzelfde kind nu goed en talentvol zijn en anderzijds onbekwaam tot enig goed en geneigd tot alle kwaad? Zijn we tijdens de dagopening aanhangers van Gomarus en tijdens de les humanisten? In de christelijke pedagogiek dreigt voortdurend een dualisme van enerzijds een positieve pedagogische blik en anderzijds een negatieve theologische blik op leerlingen.'

Hoe deze discrepantie, dit dilemma, dit dualisme te doorbreken? Hoe krijgen we zicht op een christelijk-reformatorische pedagogiek, zonder de verlamming van de onmogelijkheid, zonder het dualisme tussen een Gomarus in theorie en een Arminius in de praktijk?

De pedagoog Eduard Böhl, de hooggeleerde schoonzoon van dr. H. F. Kohlbrugge, kan ons hierbij helpen. Voordat ik hier op zijn pedagogische opvattingen inga, zal ik hem eerst kort introduceren en zijn theologische gedachten waaruit die opvattingen voortvloeiden, typeren.

Eduard Böhl – zijn leven

Eduard Böhl werd op 18 november 1836 in Hamburg, in een oude Lutherse koopmansfamilie geboren.

Hij studeerde theologie in Berlijn en Halle. In Halle had een ontmoeting plaats die voor de rest van zijn leven van beslissende betekenis is geweest. Bij de ingang van de collegezaal kwam hij in gesprek met een student uit Zwitserland, Th. J. (Theodor) Locher. (Deze Locher zou later trouwen met Maria de Clercq, dochter van Steven de Clercq). Locher nam Böhl mee naar de colleges van Johannes Wichelhaus (1819-1858), een man die theologiseerde in de geest van Kohlbrugge, met wie hij ook bevriend was. Kohlbrugge noemde Wichelhaus zelfs 'mijn Timotheüs'. Toen Böhl zich aan de persoon en het onderwijs van Wichelhaus verbond, in 1856, hij was toen dus 20 jaar oud, introduceerde Wichelhaus hem bij de theoloog in Elberfeld. Böhl zelf heeft over het belang van die kennismaking geschreven (oktober 1856):

Ik kan wel zeggen dat ik de aangenaamste dagen op deze reis in Elberfeld beleefd heb, en dat het mij niet spijt een man zoals doctor Kohlbrugge te hebben leren kennen. Wanneer ik door hem niet dadelijk in alle opzichten overtuigd werd, heeft de ontmoeting met hem toch een blijvende indruk bij mij achtergelaten. Zijn liefdevol, origineel wezen, zijn geduldig ingaan op mijn kruis- en dwarsvragen, het openlijk tonen van zijn gevoelens, zijn ontwikkeling, zijn eruditie – men kan het aan hem zien, hij heeft het alles persoonlijk doorleefd, hij heeft zich zijn inzichten bevochten en doorlouterd in het leven zelf, niet alleen aan zijn bureau in zijn studeerkamer, zoals velen van onze professoren. Deze frisse opvattingen, deze praktische ervaring en weergave maken deze man voor mij zo gedenkwaardig, in wie ik voor de eerste maal een echt groot 'genie' gezien heb, waarbij vergeleken bij mij andere studeerkamergeleerden helaas volstrekt geen kans hebben. Wanneer de professoren zich zo zouden geven, zo los en bevrijd van hun boekenkamer in het leven treden dat zij hun aanvallen eerst zelf doorleefd hebben – dan zouden zij andere resultaten bereiken.

Kort na het overlijden van Kohlbrugge, in 1875, schreef Böhl:

Er is sedert eeuwen geen theoloog geweest die zoveel geleden, zoveel goddelijke antwoorden en uitredingen ervaren heeft, als deze man, en niemand aan wie God het heeft verleend om zo helder en levenwekkend van zijn ervaringen te getuigen. Voor velen was hij een profeet, voor anderen een steen des aanstoots, op allen maakt hij de indruk van het ongewone.

Die sympathie was geheel wederzijds. In 1859 (een jaar na het overlijden van Wichelhaus en van zijn eigen zoon Jacob) schreef Kohlbrugge:

Vrijdag vertrok van ons een jonge man [...] die over een jaar klaar is om aan de een of andere academie onze zalige Wichelhaus op te volgen. Hij was drie weken bij ons en hield mij van de morgen tot de avond bezig. In zijn studiën een levendig beeld van mij, geleek hij in figuur, in manieren en in zijn gehele zijn treffend op onze Jacob.

Voor de erfenis en nagedachtenis van zijn schoonvader zou Böhl zich levenslang blijven inzetten. Na diens overlijden werd Böhl de officieuze leider van de vrienden van Kohlbrugge, die hij organiseerde via conferenties en een omvangrijke Cirkular-Korrespondenz.

Na het overlijden van Wichelhaus rondde Böhl zijn studie af in Erlangen, bij de befaamde oriëntalist Franz Delitzsch. Bij hem schreef hij een dissertatie over de arameïsmen in het Bijbelboek Koheleth en als Habilitation een commentaar op Jesaja 24-27. In dat jaar (1860) werd hij privaatdocent in Bazel en weer een jaar later trad hij in het huwelijk met een dochter van Kohlbrugge: Anna (Jacoba Theodora) Kohlbrugge (1836-1873). Na haar vroege overlijden hertrouwde Böhl in 1874 met een volle nicht van haar, Jacqueline baronesse van Verschuer (1846-1921). Een van hun kinderen was Franz Böhl, die zich later – om de achternaam van zijn grootmoeder voor uitsterven te behoeden – De Liagre Böhl noemde en o.a. hoogleraar Assyriologie in Leiden werd.

In Bazel doceerde Böhl over het Oude Testament. Hij schreef over de Messiaanse Psalmen en polemiseerde met de Leidse hoogleraar Abraham Kuenen. Na vier jaar vond de gereformeerde Böhl buiten het lutherse Duitsland en het vrijzinnige Zwitserland alsnog een leerstoel: in Wenen, de hoofdstad van het Oostenrijks-Hongaarse rijk. Hij ging daar dogmatiek, Bijbelse theologie en pedagogiek doceren. Zijn studenten kwamen niet alleen uit Oostenrijk maar ook uit Hongarije (Zevenburgen), Bohemen en Moravië. Böhl trad in Wenen aan met een oratie over de tweede Helvetische (Zwitserse) Belijdenis (Confessio Helvetica, 1566) van Heinrich Bullinger. In het jubileumjaar 1866 zou hij van deze tekst een kritische editie verzorgen. Kort na zijn aantreden maakte hij met zijn schoonvader een reis naar de hervormde gemeenten in Bohemen en Moravië, waar de belangstelling voor Kohlbrugge groot was.

Böhl bleef tot aan zijn dood in Wenen, en weigerde (in 1880) een benoeming tot hoogleraar in de Oosterse Letterkunde aan Kuypers Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij publiceerde vooral op zijn meest geliefde vakgebied, dat van het Oude Testament. Hij deed onder andere *Onderzoek naar het bestaan van een volksbijbel in de tijd van de Heere Jezus, en de relatie tussen die Bijbel en de Septuaginta* (1873), bestreed de Schriftkritiek (*Tot de wet en tot de getuigenis*, 1884), en schreef een *Christologie van het Oude Testament* (1885). Op het terrein van de geloofsleer schreef hij een *Dogmatik* (1887), waarvan alleen de *Prolegomena* (1892) in het Nederlands verschenen. Met Abraham Kuypers polemiseerde hij over de leer van de vleeswording van het Woord (*Over de incarnatie van het Woord Gods* [1884]; *Toelichting en verweer* [1888]). In 1890 verscheen zijn studie over de *Rechtvaardiging door het geloof*. Op het terrein van de kerkgeschiedenis publiceerde hij niet alleen over de Tweede Helvetische Confessie, maar ook *Bladen ter herinnering aan de Dordtse Synode* (1869) en een *Geschiedenis van de Reformatie in Oostenrijk*. Van Luther gaf hij diens Koburg-commentaar op 25 Psalmen uit. Ook verzorgde hij een uitgave met *Brieven* van Kohlbrugge.

Theologie

In zijn theologiseren wilde Böhl in de traditie van de Reformatie staan, in de lijn van Luther vooral, en van de tweede Zwitserse geloofsbelijdenis van Heinrich Bullinger. Böhl heeft die leer in zijn tijd willen verdedigen, tegen de opkomende Schriftkritiek, en tegen neolutheraanse tendensen (Albrecht Ritschl) die z.i. een bedreiging vormden voor de leer van de rechtvaardiging zoals die door Luther als het leerstuk waarmee de kerk staat of valt weer in het volle licht was gesteld.

Tegelijkertijd bracht Böhl ook eigen accenten aan en had hij een duidelijke theologische agenda. In de lijn van zijn schoonvader Kohlbrugge wilde hij een renaissance van de oorspronkelijke boodschap van de Reformatie bewerken. Want die oorspronkelijke leer van de Reformatie werd niet alleen door de Schriftkritiek en door modernere Luther-interpretaties bedreigd maar ook binnen de traditie van de Reformatie zelf. Zelfs al bij Calvijn.

Het kernpunt van zijn kritiek betrof uiteraard de leer van de rechtvaardiging, maar daar hing veel mee samen. Luther had geleerd dat Gods rechtvaardigheid ons wordt toegerekend: de imputatie. Die imputatie is juridisch en forensisch (*iustitia aliena, gratia aliena*), extrinsiek. En deze gedachte van de imputatie was

langzaam maar zeker vervangen door de gedachte van een ontologische, intrinsieke mutatie, een innerlijke vernieuwing van het zelf van de mens, in beginsel en steeds verder. Dat wil zeggen: de toerekening van Gods vreemde gerechtigheid in Christus, de vreemde vrijspraak, de rechtvaardiging, was langzaam maar zeker plaats gaan maken voor de gedachte van de rechtvaardigmaking: van een historische continuïteit, een geleidelijke, procesmatige verandering in ons, van een stapsgewijze heiligwording van de christen. Het accent verschoof van de Christus buiten ons, aan wie en aan wiens gerechtigheid wij door het geloof deelhebben, naar de Christus in ons, die ons innerlijk verandert en heiligt.

Dat had, om te beginnen, alles te maken met de opvatting van het beeld Gods, de oorspronkelijke schepping. In onze Bijbel lezen we dat God de mens schiep 'naar ons beeld, naar onze gelijkenis' (Genesis 1:26). Böhl vertaalde, in navolging van Kohlbrugge: in ons beeld, naar onze gelijkenis. Daarmee wil hij duidelijk maken dat het beeld van God niet in óns was, maar dat wij oorspronkelijk in het beeld Gods waren. Wij leefden in de lichtstraal van dat beeld Gods en daarin was het goed, het ware leven. Maar wij mensen zijn uit dat beeld weggevloden, en daarmee terecht gekomen in de antropologische sfeer van zonde en dood. De wereld is een wildernis geworden, en door zonde en dood is ook ons hart een wildernis geworden.

Ten tweede heeft dit te maken met de leer van de incarnatie. Bij incarnatie gaat het volgens Böhl niet om een proces waarbij Christus een zondeloos mens werd om ons geleidelijk te herstellen in een oorspronkelijke zuiverheid. Christus, het Woord, is niet zozeer mens als wel vlees geworden. Hij heeft onze zondige natuur op zich genomen. Onze natuur is Hem geïmputeerd, opdat wij gered zouden (kunnen) worden.

Wat is nu de wedergeboorte? De wedergeboorte is het herstel van een relatie. Een herstel van het beeld Gods waarin wij zijn geschapen (Ef. 4:24; Kol. 3:10). Dat betekent niet dat wij, op onszelf gezien, een nieuw schepsel worden en van vernieuwing tot vernieuwing steeds voortgaan, met onze heiligingskruken de berg Sion op (Kohlbrugge), maar dat wij met Christus als het beeld Gods worden bekleed. De wedergeboorte is niet een levenslang proces waarin het beeld van God langzaam maar zeker in ons wordt hersteld, geen dagelijkse versterving, niet een herstel waarna wij zelf verder kunnen. Maar: wij wandelen in iets dat buiten ons is, en de gelijkenis is het effect van het beeld. Als de relatie is hersteld en ons hart een klankbodem van Gods heerlijkheid wordt, volgen de vruchten spontaan.

Het nieuwe leven is dus niet iets dat zich uit onszelf, uit een wedergeboren deel ontwikkelt, geen nieuwe, inherente kwaliteit of bezit waarover wij kunnen beschikken, maar het gevolg van de werking van de Heilige Geest en de vruchten die Hij schenkt. De werken die zijn gedaan opdat wij daarin zouden wandelen. Het gaat om het herstel van een spirituele relatie, niet om een ontologische restauratie van het zelf, en als die relatie er is volgt de rest *ultra, sua sponte*, niet gedragen door enig vroom zelfbewustzijn.

Deze leer, de oorspronkelijke leer van de Reformatie (volgens Böhl), was bij Calvijn al gaan schuiven. Hier, aldus Böhl, moeten we Calvijn corrigeren om een nieuwe renaissance van de Reformatie mogelijk te maken. Want Calvijn had rechtvaardiging en heiliging te zeer in direct verband met elkaar geplaatst toen hij in zijn *Institutie* schreef dat Christus door de gaven van de Heilige Geest in ons woont en regeert, zodat wij iedere dag meer op Hem gaan lijken en de Wet steeds meer gaan gehoorzamen.

En het was daarna alleen maar erger geworden, op de Dordtse Synode en vooral in het Piëtisme. In Dordt werd de wedergeboorte gedefinieerd als een instorting van nieuwe krachten en hoedanigheden in ons (III/IV.11) Dit is volgens Böhl een verduistering van de leer van de rechtvaardiging, en het was zo ontzettend jammer dat de Dordtse vaders zich op dit terrein hadden laten verleiden: dat zij hun verdediging niet hadden ingezet en beperkt tot het stuk van de rechtvaardiging van de goddeloze, in het spoor van Luther, maar zich hadden laten meevoeren naar een discussie over de verkiezing en een ontologische wedergeboorte (in het spoor van Calvijn).

Böhls pedagogiek

Böhls *Allgemeine Pädagogik* verscheen in 1872. In 1881 verscheen de Nederlandse vertaling (*Algemeene Paedagogiek*), vervaardigd door H. H. J. van Rooijen, hoofd van de christelijke school te Zelhem, met de hulp van Böhls vriend Th. J. Locher, toen predikant in Charlois. Kohlbrugge zelf was nauw betrokken bij de totstandkoming van dit geschrift van Böhl. Op 23 november 1871 schreef hij;

Ik verheug mij innig, waardste Eduard, dat uwe pedagogiek dus deze week klaar komt. Ik zal langzaam moeten lezen, want mijn regterooog heb ik een beetje te veel geforceerd bij al die lichten in Amsterdam [waar Kohlbrugge kort daarvoor, in de Zuiderkerk, had gepreekt].¹

Zoals we zagen zijn wedergeboorte en rechtvaardiging volgens Böhl een herstel van een verticale relatie. Een bekleding, een toerekening, die vreemd, extrinsiek, forensisch en juridisch is. Niet intrinsiek, niet ontologisch, niet een historisch proces. Wat kun je daar nu mee als je een pedagogiek gaat schrijven, een opvoedingsleer, een visie op opvoeding en onderwijs waarbij het gaat om de ontwikkeling van het kind? Waarin het dus juist om een proces gaat, om historische ontwikkeling?

Böhl heeft zijn pedagogiek vanuit de theologie geschreven. Hij verzette zich expliciet en nadrukkelijk tegen de neiging om de pedagogiek als wetenschap te verzelfstandigen, los van filosofie en theologie. Dat zou een halvering van de mens betekenen. Maar het is aan de andere kant ook weer niet de bedoeling dat de theologie de pedagogiek opslopt. De bestemming van de mens ligt buiten het domein van de opvoeding. De pedagogiek kan ons brengen *tot aan* de ware vroomheid en een levend geloof, maar zij kan die niet geven. Wie dat belooft (zoals in piëtistische kringen), belooft te veel.

De pedagogiek, de opvoeding, wordt bepaald door de natuur van het wezen dat wordt opgevoed. Een opvoeder/onderwijzer/leraar richt zich op wezens met de menselijke natuur, en wat is daarop bereikbaar? De vier kardinale deugden, zoals de Griekse filosofen ons al hebben geleerd: wijsheid, gerechtigheid, zelfbeheersing (gematigdheid), volharding (moed). Het gaat in de opvoeding dus, volgens Böhl, om zedelijke karaktervorming aan de hand van de vier klassieke, kardinale deugden. En hij voert een stoet aan klassieke auteurs aan, van Plato tot Cicero, om zijn betoog te ondersteunen.

Wat is daar christelijks aan? De vorming tot deze deugden is de opvoeding tot een ideaal dat alleen in het christendom zijn vervulling heeft gevonden, aldus Böhl. De menselijke en de goddelijke opvoeding komen 'als twee op elkaar passende delen' bij elkaar. De menselijke pedagoog leidt tot Christus, en die legt vervolgens een nieuw fundament.

Die menselijke pedagogiek wordt door de menselijke natuur ondersteund. 'De overtuiging van het bestaan van God' (en daarmee de impuls om niet bij het relatieve te blijven staan, maar voort te gaan tot het absolute, van het tijdelijke en vergankelijke tot het eeuwige en onvergankelijke op te klimmen), 'van de verbindende kracht van een wet, heeft haar natuurlijke wortel in de menselijke rede', weten we sinds Leibnitz en

Kant, aldus Böhl. 'Er is, en dit is voor de pedagogiek van gewicht, in de mens een aanleg, of er zijn zaadkorrels voorhanden, die slechts ontwikkeling behoeven om in hem een soort van wijsheid, gerechtigheid, zelfbeheersing en volharding tot stand te doen komen. Zonder zulk een vooruitzicht zou elk begin in de opvoeding niet alleen moeilijk maar ook geheel onmogelijk zijn'. Bovendien is er de wilskracht. We moeten alle onverstand in de kwekeling bestrijden en reinigen, de liefde tot de waarheid bevorderen en aan de geest een hoger doel voor ogen stellen. Als dat lukt zal de wil 'het licht van het verstand, de betere kennis' volgen.

Het hoogste doel van de opvoeding is hiermee echter nog niet bereikt. We zijn hier pas halverwege.

In de praktijk immers staat de mens vaak in tegenpraak met wat verstandig en goed is. Wij mensen zijn stiefmoederlijk aan het strand van dit leven te vondeling gelegd (wist Cicero al). Wij kunnen het goede kennen, maar kiezen het kwade. 'Het heeft iets huiveringwekkends', stelt Böhl, dat juist de mens zo voortdurend het doel vergeet dat hem door zijn hogere bestemming is voorgesteld'. Of, met de woorden van Plato (*Politeia*, 588): de mens is een monster (de begeerten), een leeuw (de wil) en door zijn rede een mens. Maar het monster heeft in de mens de overhand en doet zich in vele gestalten voor. Wij mensen hebben een boze natuur, en er zijn slechts enkele lichtstippen die als dwaallichten uit het moeras opdagen (Plato). Dat komt, zie hierboven, omdat wij het beeld van God hebben verlaten, onszelf lief hebben gekregen en voor God op de vlucht zijn.

Maar Christus heeft ons van de dood en de zonde verlost, en Zijn verlossing maakt de hoogste (goddelijke) opvoeding mogelijk. Bij de doop al dragen wij onze kinderen over in het gebied en de sfeer waar Vader, Zoon en heilige Geest regeren en het kind willen verlossen en heiligen. 'Een betere pedagogie kunnen we het kind niet toewensen!'

De menselijke pedagogiek is aan deze goddelijke pedagogiek ondergeschikt. Böhl zegt zelfs dat onze opvoeding thuis en op school van de 'tweede rang' is. Dat betekent ondertussen niet dat die opvoeding niet van groot belang is. We moeten de menselijke opvoeding niet overschatten: zij kan geen 'levend geloof en ware vroomheid' scheppen. Maar ze kan er wel toe opleiden, op voorbereiden.

Böhl maakt dit duidelijk aan de hand van de klassieke deugdethiek. Wijsheid, gerechtigheid, zelfbeheersing

en volharding vormen het karakter van de mens. Aan al deze deugden wijdt Böhl een apart hoofdstuk. Zij vormen de *principia moralia*, de natuurwet, die op het geweten en het verlangen van de mens aansluit. De opvoeding in deze deugden kan, poneert Böhl, een tuchtmeester tot Christus worden. Zij vormen een voorbereiding op het christelijke leven. Niet alsof leerlingen zich eerst die deugden eigen zouden moeten maken en dat dit hoge leven vervolgens met het geloof in het Evangelie zou worden bekrond. De school van de Heilige Geest vult niet aan, voleindigt niet de school van de menselijke pedagogie, nee, zij scheidt iets geheel nieuws. Maar die school van de menselijke pedagogiek brengt ons wel tot aan de poorten, de deur van die goddelijke school, en eenmaal daar aangekomen zet de Geest, zet Christus de poorten van Zijn school wijd open. De deugden zijn dus een pedagoog tot Christus zoals ook de Wet van de tien geboden dat is. De deugden drijven ons tot de Verlosser, de grote Pedagoog, naar de school van de Heilige Geest. De deugden eisen en dwingen de ziel van de mens 'op en naar boven'. Een hoog ideaal begint in de kwekeling als 'een verborgen zuurdeeg' te werken. Maar dat ideaal roept vooral strijd op, gisting, zelfaanklacht en een gevoel van innerlijke ongenoegzaamheid en onmacht. 'Radeloosheid en moedeloosheid zijn het eindresultaat waartoe alle oprechten komen' (104). Een jongen of een meisje meet zich met de maatstaf van de volmaaktheid en wordt te licht bevonden. Hier leert hij/zij de weg tot Christus in te slaan – want in Hem zijn alle deugden, alle schatten van wijsheid en kennis, verborgen, en in Hem zijn wij rechtvaardig. De school van de Heilige Geest zet hier haar deuren open en geeft dat jonge mensen het doel bereiken dat in de bestaande school, die van de menselijke opvoeding, niet bereikt kan worden. De leraar, die een evangelisch ambt bekleedt, leidt de leerling aan de hand van de vier kardinale deugden tot 'de vaste Hand van de ware Meester'.

Uitleiding

Over christelijke pedagogiek valt ongetwijfeld nog heel veel meer te zeggen. Er is al heel veel over gezegd. Al 2000 jaar is de christelijke traditie bezig met het ontwerpen en uitvoeren van een christelijke pedagogiek. Het is een rijke traditie, en het zou een goed idee zijn er een thematische bloemlezing uit samen te stellen, gegroepeerd rond de thema's 'kind', 'school' en 'onderwijs'. Een nieuwe christelijke pedagogiek lijkt mij dan nog nauwelijks nodig.

In zo'n 'canon' zou ik Böhl zeker een plaats geven. Het minste dat we toch kunnen zeggen is dat hij op

een originele en behartigenswaardige manier de kloof, het dualisme tussen de roeping en de weerbarstige werkelijkheid, tussen reformatie en humanisme, tussen Gomarus en Arminius, heeft overbrugd. En hij blijft niet staan bij een puriteinse plichtethiek maar weet de klassieke deugdeethiek in een christelijke pedagogiek te integreren.

Ik keer nog even terug naar mijn leraren op de Guido, vijfendertig jaar geleden. Wat is daar nu gebeurd? Ik denk dat zij ons in de bronnen die zij ons aanreikten, in de spiegels waarin zij ons leerden kijken, een ideaal hebben voorgehouden dat de richting van ons leven nadien heeft bepaald. En in en met die bronnen bemiddelden zij ook de stem van God, de stem van de grote pedagoog.

Iets daarvan heeft de oude pedagoog van de Driestar, de heer B. Florijn, begrepen en aangestipt, toen hij schreef over de periode van de adolescentie, als een periode van zelfbewustzijn en zelfinkeer, van vragen, denken en eenzaamheid, van de ervaring van het innerlijk en de inleving van een oneindige breuk, en van 'het ontzaglijke maar tegelijkertijd tedere van Gods stem in het hart'. 'En laten we dat nooit gering achten, want het heeft de Heere vaak behaagd, juist dan het kind soms zo zacht in het hart te grijpen op zo'n ontzaglijke wijze dat het nooit meer verder kan totdat het God behaagt Christus in hem te openbaren'.

Een dergelijke gedachte staat ook in het rijke boek *Man en vrouw in een revolutionaire tijd* van dr. W. Aalders. Hij schrijft daar over milieus die 'een moederschoot van het Woord en het geloof' zijn. Hij had die milieus nog gekend, waar het Woord der waarheid in levende en bezielde taal zo werd overgeleverd dat het tot antwoorden voert. 'En o, dat grootse moment, als een vonk overspringt, en een jongen of meisje voor het eerst een Samuëlbelevens krijgt en de persoonlijke roepstem van God hoort!'

Ook een vriendenkring kan zo'n milieu zijn, of een

school, waar leraren hun evangelisch ambt verstaan en hun leerlingen een ideaal voorhouden dat hen uiteindelijk bij de grote Pedagoog, op de leerschool van de Heilige Geest brengt.

Bart Jan Spruyt, Gouda

Noot

1. Met dank aan de heer H. Boele te Hendrik-Ido-Ambacht, die mij op deze brief attendeerde.

Literatuur

- Het archief van Eduard Böhl is ondergebracht in het Historisch Documentatiecentrum van de Vrije Universiteit.
- Eduard Böhl, *Allgemeine Pädagogik* (Wenen, 1872)
- Eduard Böhl, *Algemeene Paedagogiek* (Doetinchem, 1881)
- W. Balke, *Eduard Böhl: hoogleraar te Wenen en schoonzoon van dr. H. F. Kohlbrugge* (Zoetermeer, 2001)
- B. Florijn, *Ouders en kinderen: gedachten over de opvoeding en het ouder worden* (Kampen, 1998)
- John Exalto, *Wordt een heer! Kweekschool De Driestar en de emancipatie van de bevindelijk gereformeerden* (Heerenveen, 2012)
- <https://arnoldhuijgen.nl/2012/02/01/pedagogisch-pelagianisme/>
- <https://arnoldhuijgen.nl/tag/driestar-educatief/>
- Ho-Duck Kwon, *E. Böhl's Aufnahme der reformatorischen Theologie, besonders der Calvins. Die Bedeutung dieser Reformation-Renaissance für die Lösung theologischer Probleme der Gegenwart* (diss., Heidelberg, 1991)
- Thomas R. V. Forster, *Eduard Böhl's (1836-1903) Concept for a Re-Emergence of Reformation Thought* (New York, 2009)
- Meine Veldman, *God Speaks: Revelation, Justification and Regeneration in the Theology of Eduard Böhl and His Critique of Albrecht Ritschl* (diss., Toronto, 2009)

Luigi Giussani (1922 - 2005)

Luigi Giussani werd geboren in 1922 in Desio, een plaats in de buurt van Milaan. Al in zijn jonge jaren leefde bij hem de wens om priester te worden. Vanaf zijn elfde jaar genoot hij zijn opleiding in het seminarie in Seveso bij Milaan. Op 23-jarige leeftijd werd hij tot priester gewijd.

Giussani stond bekend als een levendige, betrokken en serieuze student, diep gelovig. Hij bezat een helder verstand en een brede belangstelling. Hij had een charisma: hij kon goed overweg met jonge mensen. Hij wees hen de weg in het leven. Hij wees hen de weg naar Christus en veelal ook heel persoonlijk de

weg die Christus met hen in het leven wilde gaan.

Jonge mensen

Zijn zorg voor jonge mensen kwam al in de eerste jaren na zijn priesterwijding aan het licht. Het was de tijd na de Tweede Wereldoorlog, een tijd waarin de tegenstellingen in Italië zich verscherpten – vooral die tussen de kerk en het communisme, dat zich alom breed maakte en dat als ideologie goede papieren leek te hebben.

De communisten wezen erop dat de fascistten onder Mussolini Italië in het ongeluk hadden gestort. En: waren de fascistten, was Duitsland, niet verslagen vooral door toedoen van de communistische leider Stalin?

Het communisme was een allesomvattende ideologie. Als zodanig kon het een tegenhanger vormen voor de leer van de kerk, de kerk, die ook nog eens leek te verstarren in leerstelligheid en traditionalisme. Men was gewend aan haar aanwezigheid. Maar wat had ze te zeggen, kon ze de weg wijzen in de naoorlogse jaren, vooral aan jongeren? Luigi Giussani merkte dat zij daar nauwelijks toe in staat was, dat ze de greep op de ziel van de bevolking aan het verliezen was.

Giussani was gedreven. Waar het maar mogelijk was, wilde hij aan deze toestand, die weinig goeds beloofde, iets doen. Om die reden vroeg hij zijn oversten les te mogen gaan geven in het voortgezet onderwijs aan het Berchet Lyceum in Milaan (1954). Daar zou hij jonge mensen ontmoeten die op de drempel stonden naar de volwassenheid. Als er ergens gewerkt moest worden, dan was het daar! Immers: in de leeftijd van de puberteit, de adolescentie, vallen de belangrijke beslissingen.

Laat niemand denken dat de jonge priester er met open armen ontvangen werd. Zijn collega's waren niet bijzonder gecharmeerd van zijn komst. Maar ook op de jonge mensen kreeg hij aanvankelijk weinig greep. De kerk was op het college volkomen afwezig. De communisten daarentegen waren goed georganiseerd en wel aanwezig. Het christelijke geloof leek niet mee te tellen, het speelde geen rol van betekenis in de levens van de jongeren.

Giussani stoorde zich daaraan. Hoe kon dit verholpen worden? Zijn gevoel van urgentie werd echter door niemand gedeeld.

Toch wist hij door deze sfeer van kerkelijke afwezigheid heen te breken. Dat gebeurde op een aparte, maar veelzeggende manier. Op een dag liep de priester uit school. Voor hem liepen drie jongens. De

schooldag zat erop. Terwijl Giussani hen voorbij liep, was er iets dat hem prikkelde. Hij draaide zich naar de jongens toe en vroeg: 'Zeg jongens, zijn jullie christen?' De jongens antwoordden met 'ja'. Ineens viel Giussani uit: 'Waarom merk ik dat dan nooit?' Even later kreeg hij spijt van zijn verwijtende uitroep. Maar wat gebeurd was, was gebeurd. Wie schetst een goede week later echter zijn verbazing. Tijdens een plenaire bijeenkomst in de aula, waarin over een bepaald maatschappelijk probleem gedebatteerd werd, roerden de aanhangers van de communisten zich danig. Ineens stond er een jongen op. Hij gaf zijn mening, die anders luidde dan die van de andere woordvoerders en voegde eraan toe dat hij dacht zoals hij dacht, omdat hij ... een christen was!

Veel ging er door Giussani heen. Er was een horde genomen. Het ijs was gebroken! En inderdaad: langzamerhand kreeg hij een hele groep jonge mensen om zich heen. Hij riep een organisatie in het leven, de *Giuventù Studentesca* (GS). Tijdens zijn lessen besteedde hij volop aandacht aan vragen die in ieder mens leven en die zich in de puberteit voor het eerst aandienen: Wie ben ik? Wat houdt het in mens te zijn? Waar leef ik voor? Wat mag ik van het leven verwachten, wat verwacht het leven van mij? Wat verwacht God van mij?

Deze vragen bracht hij in verband met de tijd waarin de jongeren leefden. Hij wees hen op de antwoorden die grote denkers hadden gegeven. Hij opende voor hen de dichtkunst waarin deze vragen fijnzinnig onder woorden waren gebracht, met name door Leopardi. Hij wees hen op de rijkdom van de muziek. Vooral wees hij hen op de rijkdom van Christus: God is de Schepper, Hij heeft het leven gegeven. Juist daardoor heeft het een beloftevol karakter! Christus is Gods Zoon, Hij kwam om Gods goedheid over ons leven weer te laten oplichten. Hij is de Goede Herder, het Licht waarin je kunt wandelen. Zo is Hij het antwoord op de diepste vragen in ons leven. Hij geeft het leven zin en volheid.

Op de zondagmiddagen trok hij er samen met de jongeren op uit om in de armste wijken van Milaan goed te doen.

Groei

In de jaren vijftig en zestig raakte de organisatie steeds bekender. Zij groeide uit tot een landelijke beweging met contacten in het buitenland, tot in Zuid-Amerika toe. Duizenden jongeren schaalden zich rond Giussani. Hij trok met hen de bergen in, om hen tijdens de tochten te vertellen uit de Bijbel. Deze vorm van samenzijn noemde hij 'geestelijke oefeningen'.

Er groeide iets – en dat midden in Italië. De leerlingen van het Berchet college gingen studeren. Zo ontstonden er ook op de universiteiten afdelingen van GS. Ook op de universiteit wilde Giussani leiding geven aan zijn voormalige leerlingen. Hij wilde daarom universitair docent te worden. Dat lukte. Maar ook bij de studie hield het niet op. Meerdere studenten wilden, nadat zij hun studie hadden afgerond, hun leven wijden aan God, zonder evenwel priester te worden. Hun ideaal was samen te wonen in een inspirerende omgeving. De inspiratie die zij door de dagelijkse ontmoeting met en de toewijding aan God opdeden, wilden ze in het leven van alle dag vruchtbaar laten zijn – op hun werk, in hun vrije tijd. Daartoe legden ze een gelofte af. Zo was tussen de jaren 1954 en 1968 iets ontstaan, iets dat er toe deed.

De crisis

Maar dan komt het jaar 1968, het jaar van de studentenrevoluties. Aan het eind van 1967 is het al onrustig in Milaan. Er vinden demonstraties plaats, gericht tegen de gevestigde orde. De gedachten van Marx en Marcuse dringen ook door tot in de kerk en in de christen-democratie. Op de universiteiten heerst een sfeer van opgewondenheid. Leden van GS worden erdoor gecharmeerd: de tijd waarin ze leven, vraagt om actie. Wat heb je aan geloof en aan een gemeenschap van gelovigen als de wereld niet veranderd wordt? Vastgeroeste structuren die het geluk van de mens in de weg staan moeten worden weggebroken, desnoods door een revolutie!

Wie iets wil proeven van de nieuwe geest die vat kreeg op de christenen van toen raad ik aan het bekendste boek van Eugenio Corti te lezen: *Het Rode Paard*. Ik wijs op één passage. We zien een vader van eenvoudige komaf zich opwinden over zijn zoon die priester wil worden. Hij kan de jongen niet meer volgen, maar voelt dat er iets niet in orde is. De jongen is niet meer die hij was. Hij is links-radicaal geworden. En dat onder aanmoediging van de priester uit zijn woonplaats, die hem keer op keer ontmoet in het plaatselijke lokaal. Op een avond wil zijn vader hem vandaar weghalen. Hij heeft in de vooravond een hevige woordenwisseling met zijn zoon gehad. Als hij geërgerd naar het lokaal is gelopen, ziet hij hem zitten, bij de priester. Hij voelt zijn machteloosheid. Wie is hij om aan die invloed weerwerk te bieden?! Onverrichterzake gaat hij naar huis. Hij voelt zich verraden, ook door de kerk. Wie is bestand tegen deze wind, die aan lijkt te zwellen tot een orkaan?

Giussani heeft de windvlagen gevoeld. Ze bliezen het

prachtige huis dat hij had opgebouwd, in een keer omver. Toen de studentenrevoltes in hevigheid losbarstten, drongen veel van zijn leerlingen er vol enthousiasme op aan dat hij zich achter de nieuwe ideeën zou scharen. Giussani bood weerstand aan deze geestdrift. Waarom? Ontroerend is wat hij zegt op het moment dat ze bij hem binnenstormen en op hem inpraten om zich bij hen aan te sluiten: 'Hebben jullie Christus aangeroeven bij dag en nacht?'

Wat bedoelde hij?

Hij wilde zeggen: leeft u met Christus die zich in de historie heeft geopenbaard? U kunt zich door revolutionair te worden afwenden van de historie en iets volstrekt nieuws willen beginnen, als uit het niets. Maar Christus heeft zich in de historie geopenbaard. Dat veronachtzaamt u. Dat is hoogmoed. Geloof bestaat in ootmoedig open staan voor wat God gedaan heeft in Christus. Staat u daarvoor open of neemt u in hoogmoed de geschiedenis in eigen hand, terwijl u aan Christus voorbijgaat? Bent u als Nicodemus die aan Christus' voeten zat en wederom geboren werd? Is uw hart (!) daardoor veranderd?

Trouw

Wat Giussani opgebouwd had, viel weg. Het leek drijfzand te zijn waar hij niet op kon staan. In de dagen dat zijn levenswerk instortte, had hij één houvast: Christus is er. Hij is aanwezig. Het heil moet van boven komen. Zo is het altijd geweest. De boodschap van de Bijbel is een *annunciação*, een aankondiging. Het is iets dat overrompelt, zoals toen de engel de geboorte van Christus aankondigde aan Maria. Het is een aankondiging die van God naar ons toekomt. Daaraan hield hij vast.

We kunnen ons voorstellen hoe moeilijk deze tijd voor Giussani geweest is. Maar hij moest trouw zijn. Christus zou trouw zijn! – als hij het was. Hoe Christus hem zou helpen was onzeker. Dát Hij het zou doen, stond vast. Giussani ging eenzame jaren tegemoet. Velen namen afscheid van hem. GS verpulverde.

Toen gebeurde er iets. Wat er gebeurde, willen we tot ons nemen door een ooggetuige, de toenmalige kardinaal van Milaan, Giacomo Biffi.

Op een dag liep Biffi uitermate bezorgd over de toestand van de kerk door Milaan. Hij had onlangs een boekje geschreven over Christus, die als de Opgestane zit aan de rechterhand van de Vader. Gedachten daarover hielden hem bezig: het kon toch niet zijn dat Christus zijn kerk in de steek liet, dat de Heilige Geest de kerk in de steek had gelaten? Ineens viel zijn oog op een aanplakbiljet. Er stond wat informatie op over

een groep die een avond organiseerde. De groep heette, zo las hij: *Communione e Liberazione*. Wat hij las, trof hem. Het was alsof even een straal zonlicht door de gitzwarte nacht brak. *Communione* - een gemeenschap die trouw wilde zijn aan de kerk en aan Christus. In de ontmoeting met Hem is vrijheid (*Liberazione*) te vinden. Hij maakt je vrij. Later begreep Biffi dat het ging om leerlingen van Giussani. Zij hadden de avond belegd.

Een boodschap

Vanuit dit kleine begin is er iets nieuws ontstaan. Giussani hield zijn trouwe leerlingen voor: De situatie is gewijzigd. Het landschap is anders geworden. De tegenstellingen hebben zich verscherpt. De revolutie belooft bevrijding, maar laat je leeg achter. Het gaat om de kerk, om echte bevrijding, bevrijding van het kwaad, de zonde. Die is alleen mogelijk door Christus, die de Waarheid is. Hij maakt je vrij. Hij is de eerste en blijft de eerste. Dat is de boodschap. Het is dezelfde boodschap als voordien, alleen gerijpt, met nog meer nadruk daarop dat geloof ontstaat uit een ontmoeting met Christus, die is opgestaan en leeft!

Giussani's boodschap kwam dus hierop neer: Wij slaan geen nieuwe weg in, maar vervolgen de oude weg. Wat veranderd is, is dit: we zijn door de crisis gerijpt.

Slechts enkelen waren trouw gebleven, maar toch! De enkelen waren als de bende van Gideon! Biffi bracht het zo onder woorden: 'uit de as van het oude dat was weggebrand, herrees iets nieuws.'

Giussani bleef trouw. Hij reisde, sprak met jongeren. Velen haakten aan toen de storm geluwd was. In wat Giussani naar voren bracht en in hoe hij het bracht, bespeurden zij iets van de aanwezigheid van Christus. In een tijd van nihilisme bood dit houvast. Het vaak lege hart van velen werd geraakt toen ze in contact kwamen met deze gemeenschap. Ze vonden er Christus, die hun leven veranderde. Meerderen van hen heb ik in de afgelopen jaren ontmoet – dankbare, krachtige gelovigen, uit het beste hout gesneden.

Uit de as van het oude...

In de jaren die volgden, ontstond een nieuwe beweging. Ze droeg de naam *Communione e Liberazione*. Met recht kon Biffi zeggen: uit de as van het oude groeide iets nieuws. De beweging groeide door de jaren heen buitengewoon snel. Duizenden jonge mensen participeerden en participeren erin. Voor velen van hen vormt de jaarlijkse ontmoeting in Rimini, uitgerekend de plaats waar velen Giussani de rug hadden toegekeerd, het hoogtepunt. Enkele jongeren uit

Rimini besloten in de jaren zeventig, in hun woonplaats, in de zomer een ontmoeting te organiseren. Die ontmoeting groeide uit tot een jaarlijks evenement, dat tot op de dag van vandaag door honderdduizenden mensen wordt bezocht – vooral jonge mensen.

Men moet zich voorstellen: in een tijd waarin de kerk in de hele westerse wereld onder druk staat en afkalft, ontstaat in Italië een beweging die orthodox is en die uitgerekend in deze jaren opbloeit. De beweging vertakt zich naar alle steden van Italië. Er komen contacten met opnieuw Amerika, Zuid-Amerika, Spanje, Rusland. Er ontstaan connecties met beroemde theologen als Urs von Balthasar en Dominique Barthélemy, één van de grootste kenners van Qumran en de LXX, met de Franse filosoof Jean Guilton etc.

Paus Paulus IV, de paus van het Tweede Vaticaans concilie, raakt onder de indruk. Paus Johannes Paulus II, die zelf in het communistische Polen jongeren aan zich wist te binden, draagt de beweging een warm hart toe en erkent haar officieel. Joseph Ratzinger, de latere paus Benedictus en destijds de rechterhand van Johannes Paulus II, uitte in de jaren negentig zijn dankbare verwondering toen hij eens het Vaticaanplein vol zag met jonge volgelingen van Giussani: 'Wat een zegen van God! Wat een hoopvol teken! In een tijd van algemene kerkverlating gebeurt dit!'

Wij delen in de verwondering.

Het geheim

Giussani's boodschap sloeg aan! Zijn boeken werden wereldwijd vertaald. Er ontstonden contacten tot in Rusland, Azië en Zuid Amerika toe. De huidige paus hield destijds in Argentinië enkele malen een lofrede op zijn boeken en vertelde dat ze veel voor hem hadden betekend. In het gebouw van de Verenigde Naties in New York werden ze aangeboden tijdens een officiële ontmoeting. Door toedoen van een voormalig marxistisch ingesteld theoloog uit Spanje vinden ze ook daar hun weg. Hij was door een gesprek met Giussani, dat in Milaan plaatsvond, volstrekt van koers veranderd.

Hoe kan dit? Waar ligt het geheim?

Het is niet heel moeilijk dit aan te geven. Giussani heeft drie dingen voortdurend onder de aandacht gebracht.

1. De betekenis van het religieuze zintuig: in elk mens leeft diepweg een vraag naar God. De mens kan niet zonder God.
2. Het christelijke geloof begint in de historie, met een ontmoeting met Christus. Johannes vertelt van deze ontmoeting: ze vond plaats tussen Christus en

Johannes en Andreas. Deze ontmoeting is een geschiedkundig feit van de eerste orde. Een keerpunt.

3. De betekenis van de kerk. De kerk is de gemeenschap die als gevolg van de ontmoeting met Christus tot stand komt. Johannes en Andreas zeiden tegen anderen: 'Kom en zie'. Ze kwamen en zagen. Dit gebeurde keer op keer. De vonk is overgesprongen en er is een vuur ontstaan. Dat vuur brandt nog steeds in de geschiedenis, tot op de dag van vandaag. De kerk is een historische grootheid. De Heilige Geest heeft er zijn stempel op gezet.¹ Door haar toedoen blijft het getuigenis van Johannes en Andreas actueel en blijft de ontmoeting met Christus zich telkens voordoen. Haar getuigenis luidt steeds weer: 'Kom en zie!'

Ik wil iets dieper op elk van deze punten ingaan. Ik doe dat door aan te haken bij een voordracht die Giussani hield in Rimini in 1994.

Rimini 1994; een ontmoeting

Giussani begint zijn voordracht met een uitspraak van Kafka. Kafka zei ooit dat er een absoluut punt is waar wij moeten uitkomen. De weg erheen is echter niet te vinden. Giussani zegt:

'Stel u voor een planeet, helemaal plat. Daarboven is de sterrenhemel, met een vast punt waar men wil komen. Tal van instrumenten en stellingen, ingenieuze bouwwerken, waarmee de mensen proberen omhoog te komen, worden ontworpen en uitgetoet. Het lukt niet. Sommigen geven de moed op, anderen blijven zoeken naar mogelijkheden, met elkaar en afzonderlijk, steeds weer. Dan ineens komt iemand op de bewuste planeet, die zegt: 'Zie je dat punt? Hoe moet je er komen? IK ben de weg, de waarheid en het leven. IK ben de weg daarheen.' Precies zo is het gegaan.

Johannes en Andreas zijn eenvoudige vissers uit Kapernaum, maar ze zijn betrokken op de dingen van Israël, het volk van God. Ze horen over Johannes de Doper. Iedereen gaat naar hem toe: farizeeërs, soldaten, gewone vrouwen en mannen uit het volk, ook zij die een slechte reputatie hebben – iedereen. Dat brengt hen ertoe ook te gaan. Dan staan ze daar. Ze horen deze ruige profeet aan – voor het eerst sinds eeuwen is er weer een profeet in Israël (ook buitenbijbelse schrijvers berichten over hem). Ze staan bij de Jordaan te luisteren naar deze verschijning, die zijn verblijf heeft in de woestijn, ruig gekleed is en iets heel krachtigs uitstraalt. Dan maakt een man zich los uit een van de groep-

jes mensen die na afloop van Johannes' woorden staan na te praten. Ineens wijst de Doper in zijn richting: 'Zie het Lam van God, dat de zonde van de wereld wegneemt. Zie!: Hij!'

Velen zijn gewend aan Johannes' korte, wat raadselachtige manier van spreken. Wat hij nu zegt, gaat wat aan hen voorbij. Dat is anders bij Andreas en Johannes. Zij voelen een bliksemende kracht uitgaan van de woorden en kijken naar de man die daar loopt. Zijn manier van lopen gevoegd bij de woorden van Johannes – het maakt dat ze niet anders kunnen dan gehoor geven aan wat Johannes zegt. Ze lopen achter Hem aan. Hij draait zich om. Zij vragen: waar woont u? Het antwoord luidt: 'Kom en zie!'

Johannes beschrijft wat hij meemaakte en put uit zijn herinnering. Zich herinneren verloopt nooit in een gestroomlijnd verhaal, maar gaat altijd via punten waarbij je een beeld hebt. Dat zie je terug in dit verslag: 'Zie het Lam!' 'Wij gingen.' 'Kom en zie.' 'We bleven de hele middag.'

En zie, het was de 'vierde ure' dat ze weggingen. Daar heb je weer zo'n punt van herinnering. Hoe laat ze er waren, weet Johannes niet meer. Wel hoe laat ze weggingen. Dat duidt op iets: het was onvergetelijk – wat Hij zei, wie Hij was... De indruk die Hij maakte. Deze mens is exceptioneel – Hij gaat het gewone ver te boven. Ze proeven iets van het mysterie van God. Aan de ene kant: gewoon, aan de andere kant: buitengewoon. Dat markeert zijn geheim.

Gewoon en tegelijk...'

Ze raken diep overtuigd: dit is de Messias. Ze zien Petrus. Zonder enige toelichting of uitleg zeggen ze: 'We hebben de Messias ontmoet.' Hun woorden en de manier waarop ze dit zeggen, hebben zoveel overtuigingskracht dat Petrus er niet omheen kan. Hij gaat mee en doet dezelfde indruk op als zij. Andreas komt thuis. Zijn vrouw ziet hem. Ze merkt gelijk dat er iets aan de hand is. Ze loopt op hem toe en vraagt: 'Wat is er, wat heb je? Wat is er gebeurd? Je bent anders.' Hij begint te huilen. Ze omhelst hem. Hij zegt: 'Ja, ik ben anders. Alles is anders geworden. Door Hem..... Ja, ik heb Hem ontmoet, de Messias. Ik ben veranderd. Alles is veranderd. Als ik dat niet zou geloven, ik zou nog eerder mijn eigen ogen niet geloven.'

Ze gaan een dag later enkele uren met Hem mee. De dag erna nog eens. Dan nog wat langer – een

dag. Dan is alles waar ze eerst voor leefden, ver-
vaagd – hun werk, hun thuis. Nee, toch niet, want
ze blijven zorgen – maar ze worden zijn leerlingen.
Zo maken ze Hem mee, bij de weduwe van Naïm:
'Vrouw, ween niet'. In het schip als Hij moe is en het
begint te stormen: één gebaar; de wind gaat lig-
gen, de zee is stil. 'Wie is deze?' roepen ze uit. Met
deze vraag begint de geschiedenis en zal ze eindi-
gen: wie is deze?
Dit is... Gods Zoon, mens geworden.

We vroegen ons af: waardoor werden talloze mensen
aangesproken door Giussani?

Ik wees op het volgende:

1. *Het innerlijk*

Giussani wees op de betekenis van het hart, het inner-
lijk. Het eerste boekje van een soort geloofscursus van
Giussani gaat daarover: *Het religieuze zintuig*. Dit zin-
tuig is het in de mens ingeschapen verlangen naar
God. Als het innerlijk van een mens opengaat, begint
hij iets te beseffen van de schepping – hij verwondert
zich. Hij verwondert zich over het feit dat de dingen er
zijn, dat ze geworden zijn. Iets is. Dat er 'iets' is en niet
veeleer 'niets'. Het proeft het wonder van en achter de
dingen, het 'zijn'. Het speurt iets van volheid. Het voelt
– daarmee ben ik verbonden. Daarin ligt mijn bestem-
ming. Die bestemming kun je niet bewijzen, maar de
ontroering erover en het verlangen naar volheid dat
het oproept, kun je ook niet onredelijk vinden. Het zit
diep in ons. Het besef dringt zich op: wat er is, is er
'door God'. Het is 'tot God'. Zo wekt de schepping het
besef op dat God er is en het wekt het verlangen op
naar God, want de schepping heeft een tekenkarakter.
Zij wijst heen naar God. En juist dan, bij alle schoon-
heid, wordt de mens gewaar dat zijn leven onvolledig
is.

Dat geldt zeker voor de adolescent, de puber. Hij
wordt groter, zijn geest begint de werkelijkheid af te
tasten in haar betrekking tot zichzelf. Wat verwacht het
leven van hem? Wat mag hij van het leven verwach-
ten? Waar leeft hij voor?

Wat heeft zijn mens-zijn te zeggen, de dingen die
hij kan en niet kan? Waar leeft hij voor? Giussani wist
veel jongeren te raken doordat hij deze vragen ver-
woordde, stimuleerde en serieus nam.

Giussani verdiepte zich al in zijn vroege jeugd in
de werken van Leopardi (1789-1837). Diens gedich-
ten zijn doordrenkt van heimwee, van verlangen naar
wat schoon en waar en goed is. Als dat eens tastbaar
aanwezig zou zijn! Precies wat Leopardi zocht, is in
Christus te vinden. Veel jonge mensen herkenden zich

in de gedichten van Leopardi. Hij sprak uit wat in hen
leefde. Giussani maakte hen via Leopardi opmerk-
zaam op wat er leeft in het hart van de mens om ver-
volgens te zeggen: precies wat hij zocht en wat hij
zoekt, vind je in de ontmoeting met Christus.

2. *Het historische karakter van het geloof*

Het tweede wat aanspreekt, is de nadruk die Giussani
legt op het historisch karakter van het geloof. We
zagen hoe Johannes en Andreas Jezus ontmoetten in
de tijd, in de geschiedenis. Het bracht hen tot de uit-
roep: "Wie is toch deze?" Later zegt dezelfde Johan-
nes: "Het Woord is vlees geworden en heeft onder ons
gewoond. Wij hebben zijn heerlijkheid gezien, vol van
genade en waarheid."

Giussani laat het Evangelie oplichten in zijn histo-
risch karakter. Zo weet hij wat in de Evangelien
beschreven wordt, dichtbij te brengen. Hij legt de vin-
ger bij wat er gebeurde en vraagt zijn gehoor dat als
het ware te visualiseren, het zich te binnen te brengen.
Hij laat zien welke fascinatie Christus opriep, waar-
door het kwam dat Hij levens veranderde. Hij doet dat
nog steeds, door wat Giussani noemde zijn 'attrattiva',
zijn 'aantrekkingskracht', zijn 'aantrekkelijkheid'. Die
'attrattiva' ondervonden Nicodemus en de Samari-
taanse vrouw. Pilatus kwam ermee in aanraking en
velen meer. Christus verraste. De werkelijkheid van
God ging open.

Giussani vertelt op zo'n manier dat het is alsof je
erbij bent. Je voelt de zinding van het moment en de
keuze waarvoor de tijdgenoten van Jezus stonden:
ofwel Hij is een dwaas, ofwel Hij is, ja, de Zoon van
God, God zelf gekomen in het vlees.

3. *Gerealiseerde eindtijd; de kerk*

Het derde wat aansprak is wat we zouden kunnen
noemen *realised eschatology*. Rondom Christus
gebeurt er iets. Er ontstaat een gemeenschap. De een
vertelt het de ander. Zo wordt de kerk geboren. Die is
gebleven. Ze is er nog. Door de kerk, door de volgelin-
gen van Christus die door Hem zijn aangeraakt, wor-
den anderen aangeraakt: 'Kom en zie!' Ze vinden het
eeuwige leven. Nu al. Het Koninkrijk van God is door-
gebroken, doordat Christus op aarde kwam. De eind-
tijd is realiteit door de aanwezigheid van Christus. Zijn
aanwezigheid is na zijn dood en opstanding alleen
maar sterker geworden. Ze breekt de dood stuk. De
kerk ervaart dat. Hij zei tegen haar: 'Zie, IK ben met u,
alle dagen, tot de voleinding van de wereld.' Hij omvat
alle tijden. Hij is de Alfa en de Omega, het begin en
het einde.

Dat Giussani zovelen aansprak, hing dus samen met het feit dat hij liet zien dat de mens op God is aangelegd, dat het geloof in Christus historisch verankerd is en dat Christus ook nu leeft, werkt en door de kerk tot ons komt. Ik wees er al op dat hij over elk van deze aspecten een boek schreef, het zogenaamde "percorso".²

Wat protestanten kunnen leren

Wat kunnen wij als protestanten van Giussani leren?

Wat heeft zijn boodschap ons te zeggen?

Veel. Omdat uitgerekend de drie genoemde aspecten binnen de wereld van het protestantisme zo goed als geheel uit het zicht zijn verdwenen.

Het religieuze zintuig

Het religieuze zintuig. Het is het ingeschapen verlangen naar God, dat Augustinus als volgt onder woorden bracht: 'Wij zijn door U en tot U geschapen en onrustig is ons hart totdat het rust vindt in U, o God.' Dit verlangen wordt door Christus aangewakkerd en vervuld. In het protestantisme is hier geen aandacht voor. Sterker: het wordt gewantrouwd. Dit is in de hand gewerkt door

- de theologie van Karl Barth en diens opvattingen over de mens en de schepping. Wat Giussani zo sterk waardeerde en wat de kern van ons mens-zijn uitmaakt, maakt Barth verdacht en dubieus. Hij verwerpt het als 'religie' en 'ongeloof'.
- het latere gereformeerde protestantisme. Dit protestantisme spreekt doorgaans alleen maar negatief en lelijk over de mens. Er is in de mens alleen maar kwaad – na de zondeval is er geen goed meer in hem te vinden.

Bij de volgelingen van Barth en in een heel segment in het gereformeerd protestantisme komt de schepping in zijn grootheid niet tot zijn recht. Men denkt er bijna gnostisch. Dat is desastreus voor de theologie en de prediking en de omgang met anderen. Dat de mens gevallen is, maakt nog niet dat hij zijn schepselmatig karakter niet zou behouden. Het maakt nog niet dat hij geen mens meer zou zijn, met lichaam, ziel en geest. De mens blijft een hart houden. Het is de plek waar de ziel openstaat en hunkert naar God, naar een geestelijke werkelijkheid. Het akelige is dat de mens zichzelf daarin niet meer verstaat en dat de leegte in hem opgevuld wordt door krachten die hem verwarren en tot zonde brengen. Maar zoals de structuur van de mens wat zijn man- en vrouw-zijn betreft na de zondeval bleef bestaan, waardoor de man naar de vrouw en de vrouw naar de man verlangt, zo blijft ook op

een nog diepere laag de structuur van het mens-zijn bestaan en hunkert de mens diep van binnen naar God. De mens wordt gedreven door heimwee. Calvijn sprak in dit verband over scintillae (vonken), restanten van het oorspronkelijke beeld van God. Dat ze er zijn, moet je positief duiden. Ons mens-zijn wordt bepaald door het geschapen zijn 'naar' Gods beeld'.

Dr. Aalders wees eens op de betekenis van het woord 'naar'. De mens is geschapen 'naar' God toe. En als hij God niet vindt, wordt hij ongelukkig en raakt hij met zichzelf in strijd. Hij wil niet met God en kan niet zonder God. Christus zag deze verwarring waarin de mens vast zit. Het vormt de achtergrond van zijn mens-zijn. Hij doorzag de mens en zag hem in wat erbarmen oproept. Dat verklaart zijn ontferming. Het eerste wat Hij doet, is dat Hij het verlangen naar God aanboort en naar voren laat komen. Dat gaat vooraf aan de zondevergeving.

Als Hij de weduwe van Nain ziet, zegt Hij allereerst tegen de vrouw: 'Ween niet.' Hij zegt niet: 'Ik zal genezen', maar: 'ween niet', waardoor Hij een zekere verwachting wekt. Als de moordenaar aan het kruis hangt en vraagt: 'Denkt U aan mij als U in uw Koninkrijk gekomen bent', zegt Jezus niet: 'Uw zonden zijn u vergeven.' Hij spreekt daar niet eens direct over. Hij ziet allereerst deze mens en zegt iets over hemzelf: 'Vandaag nog zult u met mij in het paradijs zijn.' Als de overspelige vrouw bij Hem gebracht is, vraagt Hij: 'Vrouw, heeft niemand u veroordeeld – dan doe ik het ook niet.' De manier waarop Hij toen het woord 'vrouw' uitsprak, moet bijzonder geweest zijn. In de klank van zijn stem klonk de eerbied voor het vrouw-zijn, zoals God haar schiep en bedoelde, door. Zo bracht Hij haar het grootse van de schepping van de vrouw in herinnering. Dat grootse vormde de achtergrond van haar vrouw-zijn, waaraan zij zoveel afbreuk had gedaan door haar overspel.

Het doet denken aan de briefwisseling tussen een Amerikaanse vrouw en een zwarte man, die haar dochter en kleindochter vermoordde. Hij deed het in blinde drift, om niets. Zij ging een briefwisseling aan. Zij veroordeelde zijn daad, zocht naar de motieven en vond een ontredderd mens. Door te veroordelen wat hij deed en tegelijk de mens lief te krijgen, kwam de man tot berouw. Hij zei in een reportage: 'Zij heeft me mijn mens-zijn teruggegeven. Ik was in haar ogen niet in eerste instantie een moordenaar, maar een mens die de gruwelijke daad van een moord pleegde.' Hij huilde toen hij dit zei. Wat je op tv zag was inderdaad iemand die weer mens geworden was. Zo veroordeelde hij zijn zonde des te meer en had hij oprecht berouw. Zo kwam hij bij de drempel naar de vernieu-

wing van zijn leven, die hij door Christus' vergeving daadwerkelijk overging.

Giussani hechtte dus veel waarde aan de ziel met haar diepste verlangen, aan het religieuze zintuig in de ziel, dat verduisterd en weggeduwd kan worden, maar dat er desalniettemin toch is – al is het klagend, vanwege de leegte die in de hand wordt gewerkt doordat er geen aandacht aan geschonken en aan voorbij geleefd wordt.

Hier ligt mijn inziens het antwoord op de vraag waarom hij zo'n goede band had met jonge mensen. Hij peilde hun ziel in het diepste verlangen en wist dat aan te boren. Als er op het terrein van de pedagogiek en theologie weer oog zou komen voor de ziel en voor 'de ziel van de ziel', dat wil zeggen 'het hart' van de mens, valt er een wereld te winnen. Wie kan daar het beste aandacht voor vragen dan de christen, die nog van de ziel weet? De psychologie en psychiatrie weten er doorgaans niet van. Als het hart begint te kloppen doordat er een open verhouding is tot God, wordt de mens weer echt 'mens', wordt hij persoon.

2. *Historie*

In het protestantisme is veel te weinig oog meer voor de historie. De beroemdste 20^e eeuwse theologen hebben het historisch karakter van het christelijke geloof ofwel veronachtzaamd ofwel ondermijnd. Dit geldt voor de onhistorische en kritische theologie van Barth. Het geldt nog meer voor Bultmann, bij wie Christus niet meer is dan een Joodse profetische figuur. Geen wonder dat Giussani weinig goede woorden over had voor Bultmann, zoals blijkt uit een gesprek met Guitton in de jaren negentig van de vorige eeuw.

3. *De kerk*

Het derde is het kerkbesef. In het protestantisme is er nauwelijks meer sprake van kerkbesef. Men denkt er individualistisch en congregationalistisch en men weet nauwelijks van trouw en binding aan de historie. Wat de allure van de kerk en de betekenis van de historie is, wordt nauwelijks meer beseft.

Is dat alles wat over het protestantisme te zeggen valt? Zeker niet. Het protestantisme dat al deze aspecten, die voor Giussani zo van betekenis waren, uit het oog verloor, is het protestantisme van de 20^e eeuw en 21^e eeuw. Dat geldt niet voor het oorspronkelijke protestantisme. Het geldt niet voor Luther en Calvijn, evenmin voor Kohlbrugge.

Kohlbrugge wist in de trant van Giussani jonge mensen te bemoedigen: 'Wie met God en met een

goed geweten door het leven wil gaan, hoeft niet bang te zijn voor het leven. God zal helpen!'

Het geldt evenmin voor Kierkegaard. Daarover zou veel te zeggen zijn. Wat is hij verkeerd en eenzijdig begrepen! Juist hij heeft oog voor wat in een jongen en meisje die in de puberteit komen, en tot zelfreflectie komen, omgaat. Als geen ander heeft hij de geboorteweëën van de ziel geschetst. Wat een moeite heeft hij zich gegeven om jonge mensen uit het labyrint van het leven de weg te wijzen naar kennis van God en van zichzelf en van Christus. Maar wie weet dat? Kierkegaard is op een oneigenlijke manier geannexeerd door Barth, Bultmann en Heidegger.

Ik kan wijzen op Groen van Prinsterer. Van hem zijn de bekende woorden: Mijn geloof steunt op twee pijlers: 'Er staat geschreven (de Bijbel) en er is geschied (de historie)'.

Ik denk vooral aan W. Aalders. Als geen ander heeft hij in dezelfde tijd als Giussani aandacht gevraagd voor de ziel, het hart. Als geen ander heeft hij geheel in de geest van Giussani de Evangelieën uitgelegd en nadruk gelegd op de overweldigende ervaring van de ontmoeting met Christus. Als geen ander heeft hij nadruk gelegd op de betekenis van de kerk en vooral ook op het feit dat, wanneer de kerk onder druk staat, er één houvast is: de aanwezigheid van Christus als de Opgestane: de apocalyptische Christus.

Ik wijs nog op één ding. Het is veelzeggend dat dr. Aalders op het eind van zijn leven in een interview met veel nadruk aandacht gaf aan de opvoeding. Hij wees op de rijkdom van de schepping als teken van Gods goedheid. Hij wees op het belang van de schepping: wij zijn niet voor niets geschapen met de begaafdheden die God ons gaf! Hij deed dat om jonge mensen moed te geven. Hij wees erop dat de opvoeder de jonge mensen filosofische vragen moet leren stellen. Hij wees erop dat je hun langzamerhand hun innerlijk moet leren ontdekken en langzamerhand moet introduceren in het volle leven, zodat als zij kwaad ontmoeten en zij bijna of helemaal wankelen, ze zich omkeren naar Christus die houvast, redding, moed en kracht geeft.

Kortom: wat Italië heeft gekregen in Giussani, hebben wij ook. We zijn rijker dan we zelf denken! De kernvraag is of we uit die rijkdom putten en die ons ten nutte weten te maken?!

H. Klink, Hoornaar

Noten

1 Deze gemeenschap heeft een vorm en een gezagspunt –

voor Giussani is dat de paus van Rome

- 2 Het percorso bestaat uit drie boeken: 'Il senso religioso'; 'Al origine del pretese christiano' en 'Perché la Chiesa'. De

eerste twee delen zijn vertaald en uitgegeven bij uitgeverij Bethsaida. De titels luiden: 'Het Religieuze zintuig' en 'Aan de oorsprong van de christelijke claim'.

Dr. W. Aalders over opvoeding'

Voor mijn besef komt geloof voort uit de grondvragen van het leven. Ik stelde die grondvragen aan mijn moeder. (...) Die grondvragen moeten eerst bovenkomen. Waartoe is er de verhouding van man en vrouw? Waarom gaat iemand dood? Wat is doodgaan eigenlijk? Dat zijn filosofische vragen van de eerste orde! Op zo'n manier moet je als kind filosoferen. Dan doe je dat niet met Kant, maar op een veel eenvoudiger manier. En als die vragen goed wakker zijn geworden – en opvoeders moeten daar wijs mee omgaan – dan moet je langzamerhand de vraag stellen: wat zegt het geloof hierover? Maar als je al begint met de reformatie en dan pas de wijsbegeerte, dan krijgt de wijsheid haar kans niet. Je moet hetzij kinderlijk, hetzij puberaal, de wezenlijke vragen leren stellen.

Voelt u zich daarom ook verwant met Plato?

Ja, maar ook met Kant en ook wel met Heidegger. Die grondvragen – dat vindt u ook in mijn boekje *Plato en het christendom* – vind je bij Plato terug. Met zulke vragen moet je een kind in aanraking brengen en dat is in het gezin niet de taak van de vader, maar van de moeder. Een moeder leert én filosoferen én geloven. De weg naar het geloof gaat via de filosofische vragen. Een kind is wel eens erg verdrietig en dat is een goede zaak. Al die grondvragen – angstvragen, droefheidsvragen, waaromvragen – moeten bij een kind de ruimte krijgen en niet onderdrukt worden. (...) Dat is de ideale manier van geloven. Maar dan is er nooit een bekering, want daar is geen plaats voor. Het is een plantaardig groeien uit het onbewuste van het embryonale.

Een metanoia (bekering) kan dus alleen plaatsvinden bij iemand die niet in het christendom is opgevoed?

Ik ga nu die weg vervolgen. De filosofische grondvragen worden ingebed in een geloofsovertuiging. Dat sluit naadloos op elkaar aan, het is geen controverser. Je ontdekt dat God de antwoorden al had klaarliggen voor jij je de vragen waarop ze een antwoord zijn zelfs maar bewust was. De antwoorden komen dus dan pas: je kunt ook te vroeg met de antwoorden komen. Maar

dan groeit een kind verder; je gaat naar de middelbare school en op een gegeven moment kom je op de universiteit en dan ga je boeken lezen: spannende, boeiende, gemene boeken. En dan kom je langzamerhand tot de *metanoia*. Want die *noia* (geest), die is er thuis niet. Daar is het allemaal veel primitiever, en gebed in een natuurlijke sprookjesachtigheid van beelden. Maar dan komt het bewuste, redelijke leven en komt er een hele wereld op je af. En dan ga je onderscheiden: geest en geest. Dat is de puberteit. Ongeest, boze geest, wargeest, Heilige Geest. En dan is de *metanoia*, als je al een beetje verstrikt zou zijn of verleid door een ongeest of een onzuivere geest of vleesgeest, dat je ontdekt: dit is onmenselijk, zo kom ik niet uit bij mijn *telos* (doel), bij mijn *ethos* (juiste levensinstelling).

Maar aan een kind mag je nooit de *metanoia* preken. Daar maak je een kind mee kapot. Als je tegen een kind zegt: 'jij moet bekeerd worden!', dan is dat door en door verkeerd. Pas als je in de geesteswereld komt, de *noia*-wereld met allerlei geesten, dan komt de vraag naar voren naar bekering van mijn zonden.

Op die menselijke zin vragen, daar kan ik iedereen op aanspreken. Weet je wel waarvoor je leeft? Waarvoor hebben je vader en moeder je verwekt? Dat weten veel mensen niet eens. Waarom heb je al die kostelijke gaven ontvangen? Je mag bezig zijn in de wereld, je mag zoveel zien, maar waaróm nu eigenlijk? Je hebt een priesterlijke roeping en dat is iets groots. Dat hebben torren niet en de koeien niet, die grazen maar met hun kop omlaag, maar wij hebben een geest. Waarom? Om een priesterlijke en koninklijke functie te hebben. Dat vind ik belangrijk. En als God me dát geeft, dan zeg ik: dan heeft het zin gehad dat Hij me heeft laten geboren worden. Maar er is niet alleen de aarde, er is ook een hemels koninkrijk. En dan ga ik straks ook als een koningskind die andere regionen van zijn schepping binnen.

Noot

- 1 Fragment uit een vraaggesprek, opgenomen in *Documentum*, het orgaan van de reformatische studentenvereniging Depositum Custodi (november 2001).